

УДК 94(477.43)“18/19”

В.Б.Стецюк

З історії військової музики на Поділлі: наказ про солдатські пісні 1894 р.

Стаття присвячена наказу командира дислокованого на Поділлі 12-го армійського корпусу російської армії, присвяченому репертуару пісень, виконуваних солдатами в строю.

Ключові слова: 12-й армійський корпус, військова музика.

Військова присутність Російської імперії на українських землях, особливо наприкінці імперської доби, залишається недостатньо вивченою сторінкою вітчизняної історії. Зокрема, практично відсутні дослідження, присвячені побуту частин імперської армії, організації у них дозвілля та роботи з особовим складом. Один з аспектів, що потребують додаткового вивчення, – це військова музика у різноманітних її проявах.

Військова музика здавна була важливим елементом забезпечення високого бойового духу. Музичні композиції виступали своєрідними “ненаписаними історіями”, фіксуючи яскраві сторінки історії певної армії чи окремих військових частин. Полки і дивізії, офіцерських склад яких був більш заможним, замовляли написання власних маршів у фахових композиторів. Іноді в якості полкового маршу використовували відомі композиції, призначені підкреслити елітний статус формування. Скажімо, парадним маршем лейб-гвардії Козачого полку російської армії слугував весільний марш Мендельсона; це мало нагадувати вислів Олександра III про козаків полку “В бій ідуть, як на весілля!”¹. Показово, що практично завжди воякам полкових оркестрів присвоювалась особлива форма, призначена підкреслити їх статус та роль своєрідного “обличчя частини”². В багатьох країнах існували спеціальні школи для підготовки військових музикантів, а вояки строкової служби, що мали музичні навички, обов’язково направлялись для проходження служби в оркестри³.

Окрім професійних музикантів, у повсякденні армійських частин помітну роль завжди відігравали аматори – співаки полкових і церковних хорів, ротні “пісенники”, котрі на марші першими заводили пісню.

Що стосується частин російської армії, то мали місце помітні відмінності у репертуарі в залежності від регіону, історичного шляху і національного складу окремої військової одиниці тощо. Очевидно, існували і певні проблеми з наповнення репертуару – так, один із офіцерів в дописі до військового журналу скаржився, що нерідко в строю можна почути шедеври на кшталт наступного:

У моей соседки алые глаза,
С золотым отливом – словно бирюза.
Обнимаю талию, узенький корсет,
А моей красавице лишь шестнадцать лет!⁴.

Зрозуміло, що червоні очі з золотим відливом не могли не викликати усмішки з боку більш освічених офіцерів. Водночас навряд чи справедливий закид, що подібні пісні “псують цілісну, незіпсовану натуру сільського хлопця”. Значно швидше це могли зробити так звані “журавушки”, в яких у жартівливій формі характеризувались різні частини і навчальні заклади царської армії. В багатьох випадках ці пісні містили нецензурну лексику, сексуальні алюзії тощо. Безумовно, командування військових частин і з’єднань докладало зусиль для витіснення з вжитку подібних творів, однак зробити це так і не вдалось, більше того, “журавушки” перекочували до білогвардійських формувань, Червоної Армії й навіть до збройних сил Польщі⁵.

Робота щодо унормування пісенного репертуару військовослужбовців, надання йому патріотичного і виховного характеру, мала місце й на Поділлі. Слід зазначити, що наприкінці XIX – на початку XX ст. у регіоні дислокувався значний контингент імперських військ: 12-а і 19-а піхотні, 12-а кавалерійська та 2-а Зведена козака дивізії, а також численні артилерійські, інженерні частини, тилові структури тощо⁶. Ці формування помітно відрізнялись одне від одного. Так, 12-а піхотна дивізія дислокувалась в Подільській губернії ще з середини 1870-х рр., а з 1886 р. комплектувалась місцевими уродженцями (наприклад, 48-й піхотний Одеський полк поповнювався з Летичівського і Вінницького повітів)⁷, серед її офіцерів було чимало українців, зокрема, майбутніх діячів Визвольних змагань⁸. 19-у дивізію лише у в останні роки XIX ст. перевели на Поділля з Кавказу, в ній і надалі зберігався значний відсоток військовослужбовців-росіян⁹. Цікаво, що навіть у період першої українсько-більшовицької війни, після значних втрат світової війни, 12-а дивізія активно долучилась до українізації, а 19-а стала головною опорою більшовиків на Західному Поділлі¹⁰.

Вказані частини входили до складу 12-го армійського корпусу (козака дивізія підпорядковувалась штабу корпусу в оперативному плані), командування якого, серед іншого, було відповідальне за виховну роботу з особовим складом. На жаль, нам не відомо, за яких саме обставин і з яких саме причин, однак у 1894 р. командир 12-го армійського корпусу генерал Батянов видав наказ №3, встановивши перелік пісень, які мали вивчати вояки з’єднання¹¹. Гадаємо, цей документ становить неабияку цінність для вивчення життя російської армії кінця XIX – початку XX ст., системи виховання військовослужбовців тощо.

У наказі перераховано 54 пісенних твори, які можна умовно поділити на чотири групи*.

Насамперед слід виділити пісні, в яких не піднімались теми військової

* Нам не вдалось знайти тексти двох пісень (“Слава русскому солдату” і “Песня Бутырского полка”), тож ми не враховуватимемо їх у подальших підрахунках. Тексти інших пісень проаналізовано на основі видань: Антология военной песни. От Полтавской битвы до Чеченской войны / Сост. В. Калугин. – М.: Эксмо, 2006. – 800 с.; Вессель, Н. Х. Сборник солдатских, казацких и матросских песен / Н. Х. Вессель, Е. К. Альбрехт. – СПб.: Издание И. Юргенсона, 1894. – XVIII, 85 с.

служби чи участі у війні: “Как вечер моя милая”, “Как жила-была курочка”, “Здравствуй, матушка, красавица зима”, “Уж ты, зимушка-зима”, “На улице дождь, дождь”, “Деревня, деревня, четыре двора”, “Ах, зачем было огород городить”, “Дубинушка ухнем”, “По ярмарке купчик идет”, “Куманечек, побывай у меня”, “Эй, кумушка, ты голубушка”, “Ах вы, сени, мои сени” (як зазначено у наказі – “Веселая народная: Ах вы, сени, мои сени”), “Что за песни, что за песни”, “Как у наших у ворот”, “Вниз по матушке, по Волге”, “Ой, на горе калина”, “Я вечер молода во пиру была”, “Трубочка”, “Ой, хмель мой, хмелек”. На цій частині репертуару варто зупинитись окремо. Справа в тому, що у науковій і мемуарній літературі можна зустріти твердження про цілком лояльне сприйняття в російській армії елементів української культури, в тому числі музики. Зокрема, А.Денікін писав у спогадах, що все “малоросійське” у імперській армії сприймалось як “своє, рідне”¹². Схожої думки дотримується сучасний український дослідник Я.Тинченко, котрий вказує, що “серед найбільш вживаних маршових пісень солдати співали “Гетьмана Сагайдачного”, “Засвистали козаченьки” та “Ой, у лузі червона калина похилилася” (старий козацький варіант цієї пісні)”¹³. Як бачимо, наказ генерала Батянова суперечить цій думці. Більше того, наприкінці наказу зазначалось, що “кожний, хто вступає в ряди нашої армії, є російським солдатом”¹⁴ (докладніше про це буде сказано нижче). Можна однозначно стверджувати, що в даному випадку малися на увазі саме російські (за тогочасною термінологією – великоруські) пісні.

Лише дві композиції з цього переліку, які можуть трактуватись як українські – “Ой, на горе калина” і “Черная галка”. Однак слід мати на увазі, що перша пісня існує у подібних українському і російському варіантах. Щож до другого твору, то відомо щонайменше видів пісні з такою назвою – український, російський, білоруський, терський, кубанський і оренбурзький козачі. Тож, напевно, мова йде про російський або один із козацьких різновидів твору.

Близьку за тематикою групу становлять пісенні твори, присвячені солдатському побуту. Для кінця XIX ст., коли солдати вже не становили невелику відносно замкнену соціальну групу (як це було за часів рекрутської системи), ці пісні поступово ставали атавізмом. Можемо припустити, що зі значної кількості солдатських пісень автори наказу свідомо чи інтуїтивно обрали декілька таких, що були достатньо близькими і зрозумілими для солдата строкової служби. Це, зокрема, “Взвейтесь, соколы, орлами” (була складена в період Кавказької війни, однак не містить конкретних часових і топографічних прив’язок, а опіває принади перебування у польовому військовому таборі), “Песня после ученья”, “Военная песня” (1884 р.), “Гренадеры-молодцы”, “Вдоль да по речке” (у наказі спеціально відзначалось, що мова йде про солдатський варіант цієї композиції, відмінний від традиційного, поширеного серед цивільного населення), “Ну, ребята, марш домой”. Усі ці пісні відзначаються мажорним ладом, вихвалянням солдатського побуту, численними закличками до старанної і добросовісної служби. Очевидно, включення їх до солдатського

репертуару мало на меті підняти настроїв вояків, змушених звикати у новій, незвичній для себе обстановці.

Наступну групу становлять пісні, пов'язані з шануванням монаршої влади – “Гимн”, “Песню русскому царю”, “Многая лета”, “Слава, слава Царю белому”, “За Царя, за Русь святую”. Зауважимо, що моменти вшанування царя, звеличення монаршої влади наявні у більшості військових пісень того часу, в даному випадку маються на увазі музичні твори, що не торкаються піднімають військової тематики.

Останню групу пісень становили твори, присвячені яскравим епізодам російської військової історії.

Зокрема, шість творів присвячено подіям Наполеонівських воєн: “Ну-тко, русские солдаты” (1805 р.), “Вспомним, братцы, россю славу” (1812 р.), “Для российского солдата” (1813 р.), “Мы помним дядю Коренного”, “Пойдем, братцы, за границу”, “Не труба трубит (на призыв всенародного ополчения 1812 г.)”.

Досить солідно представлені твори, присвячені Кавказькій війні. У наказі згадуються присвячені цьому конфлікту пісні “Было дело на Кавказе”, “Целый месяц с штаб-квартиры”, “Станем, братцы, в круговую!” і “Ну-ка вспомните, ребята”. Додавши вже згадану пісню Кавказького корпусу “Взвейтесь, соколы, орлами”, можемо констатувати, що завоювання Північного Кавказу займало помітне місце у колективній пам'яті російського вояцтва пізнього імперського періоду. Показово, однак, що для вивчення солдатами рекомендувались пісні доволі нейтрального змісту, хоча півстоліття боротьби за Кавказ призвели до формування специфічної субкультури воюючих у регіоні частин, для якої характерні критичне ставлення до решти російської армії, власні уявлення норми ведення війни тощо¹⁵.

Як не дивно, найбільш повно у наказі виявилась відображена музична тематика, присвячена подіям російсько-турецької війни 1877–1878 рр. – “Песнь русских солдат за Балканами”, “Боевая песня” (1877 р.), “Славянский марш”, “Слышно – бьют тревогу”, “Солдатская боевая” (1877 р.), “Веселая боевая” (1878 р.), “Вспомним, братцы, как стояли мы на Шипке в облаках”, “На Балканы мы забрались”. Тобто наголос у вихованні вояцтва було зроблено на пам'яті про війну, з моменту закінчення якої пройшло відносно небагато часу, вона була добре знайома кадровим військовослужбовцям (офіцерам і нижнім чинам понадстрокової служби), а багато солдатів-строковиків чули про неї від старших родичів чи знайомих.

Цікаво, що пісням на теми з військової історії XVIII ст. практично не дісталося місця у зазначеному переліку. Лише дві композиції – “Было дело под Полтавой”, “Как мы в Ревеле стояли” – присвячені подіям Північної війни. Натомість цілий ряд воєн із Османською імперією, Персією, Річчю Посполитою, хоч і залишили потужний пласт солдатських пісень, у даному наказі не відображені. Очевидно, подібні музичні твори виявились незатребуваними у нових історичних реаліях. Адже, по-перше, мова у них йшла про відверте

загарбання земель сусідніх держав (на відміну від пісень про захист батьківщини від наполеонівського вторгнення чи про звільнення балканських народів від османського ярма). По-друге, у тексті помітною була релігійна складова, значно менш актуальна в нових історичних реаліях кінця XIX ст.

Загалом, характеризуючи пісні на військово-історичну тематику, можна зауважити кілька достатньо показових тенденцій у їх підборі. Так, більшість пісень або оспівують конкретні бої (“Вспомним, братцы, как стояли мы на Шипке в облаках”, “На Балканы мы забрались”, “Целый месяц с штаб-квартиры” тощо), або ж звеличують осіб, котрі проявили виняткову хоробрість чи талант полководця. Серед останніх особливе місце займає пісня про гренадера лейб-гвардії Фінляндського полку Коренного, який у битві під Лейпцигом, прикриваючи відступ однополчан, вступив у бій з переважаючими силами ворога, отримавши при цьому вісімнадцять ударів багнетом. Цікаво, що при цьому наказ повністю ігнорує полкові пісні частин, що входили до складу 12-го корпусу, хоча усі три кавалерійських і п’ять із восьми піхотних полків мали власний, досить багатий, музичний фольклор. Швидше за все, корпусне командування виходило з того, що полкові пісні у будь-якому випадку будуть розучувати із солдатами їх командири, тому вказували на пісні, доречні у роботі з особовим складом усіх полків. Що стосується патріотичної складової, то пісні або прославляють захист Вітчизни, або оминають питання про цілі тії чи інші війни. Подібний підбір пісень цілком логічно поєднувався із тезою авторів наказу про те, що “кожний, хто вступає в ряди нашої армії, є російським солдатом, а тому з першого ж дня вступу він має бути навчений хорошому співу російських пісень, на що й слід звернути особливу увагу”¹⁶.

Також наприкінці наказу зазначалось, що пісні, які підходять під швидкий крок, слід вивчити таким чином, щоб їх могла співати вся рота, а не лише пісенники. Водночас вказувалось, у яких збірниках (Троцького-Сенютювича, А.Д.Лебедева, М.Весселя та Є.Альбрехта)¹⁷ можна знайти ці пісні.

Як бачимо, наказ по 12-му армійському корпусу №3 за 1894 р. чітко демонструє, що російські війська, дислоковані на Поділлі (як, загалом, і в інших частинах імперії), були інструментом русифікації й формування загальноімперської лояльності. Водночас він демонструє різноманітність методів ідеологічної обробки солдатського контингенту за допомогою музичних творів, що стимулювали до старанного несення служби, закликали мужньо захищати батьківщину, заохочували наслідувати славних попередників.

Примітки:

1. Казачий, Лейб-гвардии Его Величества полк // Военная энциклопедия / Под ред. В. Ф. Новицкого и др. – СПб.: Т-во И. В. Сытина, 1913. – Т. 11. – С. 292.

2. Канник, П. Военная униформа. Все страны мира / П. Канник. – СПб.: Полигон, 2002. – С. 43, 70-71, 160, 162-163.

3. Веремеев, Ю. Военная служба в Германской империи / Ю. Веремеев [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://army.armor.kiev.ua/hist/nem-armia-1901-a.shtml>.

4. С. Деривация. Песня или балалайка // Разведчик. – 1902. – № 600. – С. 358-359.

5. Ладыгин, И. В. Песни русской армии / И. В. Ладыгин [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://army.armor.kiev.ua/hist/muzika.php>.
6. Подольский адрес-календарь / Составил В. К. Гульдман. – Каменец-Подольск: Типография Подольского губернского правления, 1895. – С. 35-63.
7. Попов, Ф. Г. История 48-го пехотного Одесского полка / Составил штабс-капитан Ф. Г. Попов. – Т. 2. – М.: Типография Русского товарищества, 1911. – С.311.
8. Тинченко, Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Кн. II / Ярослав Тинченко. – К.: Темпора, 2011. – С. 46.
9. Там само. – С. 46.
10. Тинченко, Я. Перша українсько-більшовицька війна [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://vijsko.milua.org/Tinchenko-1UBV_5.htm
11. Приказы по округам. Приказание по войскам 12-го армейского корпуса // Разведчик. Журнал военный и литературный. – 1894. – № 191. – С. 491.
12. Деникин, А. И. Очерки русской смуты / А. И. Деникин [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://militera.lib.ru/h/denikin_ai2/1_28.html
13. Тинченко, Я. Зазначена праця / Я. Тинченко. – С. 48
14. Приказы по округам. Приказание по войскам 12-го армейского корпуса // Разведчик. Журнал военный и литературный. – 1894. – № 191. – С. 491.
15. Лапин, В. В. Русская армия в Кавказской войне XVIII–XIX вв.: дисс. ... докт. истор. наук / Лапин Владимир Викентьевич. – СПб, 2008. – С. 278.
16. Приказы по округам. Приказание по войскам 12-го армейского корпуса // Разведчик. Журнал военный и литературный. – 1894. – № 191. – С. 491.
17. Там само. – С. 491.

Резюме

Статья посвящена приказу командира 12-го армейского корпуса русской армии, дислоцировавшегося на Подолье, посвященного репертуару песен, исполняемых солдатами в строю.

Ключевые слова: 12-й армейский корпус, военная музыка.

Одержано 14 квітня 2013 р.